

HƏSƏN SƏFƏRİ

AMEA akad. Z.M.Bünyadov

adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı

e-mail: hseferiaz@yahoo.com

CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN QƏRB BÖLGƏSİNDƏ 1918-Cİ İL SOYQIRIMI ƏRƏFƏSİNDƏ SOSIAL VƏ İQTİSADI DURUM

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsi, soyqırım, sosial-iqtisadi vəziyyət, Urmiya, Salmas, ermənilər, aysorlar

Ключевые слова: Западный регион Южного Азербайджана, геноцид, социально-экономическое положение, Урмия, Салмас, армяне, айсоры

Key words: West region of the South Azerbaijan, genocide, the socio-economic situation, Urmiya, Salmas, Armenian, Aysors

1918-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müxtəlif bölgələrində olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də ermənilər başda olmaqla xristianlar azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişlər. Əslində 200 minədək azərbaycanlının qətl edildiyi həmin soyqırıma illər öncədən zəmin hazırlanırdı. Məqsəd isə Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yeni erməni dövlətinin qurulması idi. Bu məqsədlə illər öncədən Rusiya və Qərb dövlətlərinin Azərbaycanın qərb bölgəsinə müdaxiləsi, çox sayda erməni və aysorun həmin bölgəyə köçürək Azərbaycan ərazilərində özlərinə dövlət yaratmaq uğrunda qarət və talanlar törətmələri ağır sosial-iqtisadi vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Ümumiyyətlə təkcə Cənubi Azərbaycanda deyil, bütün İran I Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə illərində əsasən feodal istehsal münasibətlərinin hökm sürdüyü ölkə olaraq qalırdı. “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İran geridə qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. Əhalinin təxminən $\frac{3}{4}$ hissəsini kəndlilər təşkil etdiyi halda (əhalinin $\frac{2}{4}$ hissəsi oturaq, $\frac{1}{4}$ hissəsi köçəri həyat sürürdü) şəhərdə $\frac{1}{4}$ hissə yaşayırdı” (1, s. 19). Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla İran əhalisinin ümumi sinfi tərkibi haqqında demək olar ki, ölkədə iki sinif, yəni aristokrat (xan və ərbab) və kəndli (rəiyyət) sinifləri mövcud idi” (2, s. 97). Rəiyyətlərinin əksərinin torpaq sahəsi idi, kənd ərbab (mülkədar) və ya xana aid idi. Əhali kənd təsərrüfatında daha çox taxılçılıq, ipəkçilik, pambıqçılıq, balıqçılıq və s. ilə məşğul olurdular. “Ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin torpağı yox dərəcəsində idi. Ölkənin əkinə yararlı olan bütün torpaqlarının 66%-i iri mülkədarlara, 14%-i elat və əşayir (yarım köçəri tayfalar H.S.) başçılarına, 10%-i dini müəssisələrə (vəqfə), 4%-i dövlətə (xalisəyə), 6%-i kəndlilərə və xırda mülkədarlara məxsus idi” (3, s. 15). Ölkədə hakim olan sistemin quruluşu ilə bağlı cəmiyyətin və əhalinin əksərini təşkil edən kəndli və əkinçilərin çoxunun isə dolanışığı çox pis idi. Torpaq və əkinçiliklə bağlı istehsal vasitələri olmayan və varlı mülkədarların və feodalların torpağını əkən kəndlilər zəhmətinin bəhrəsinin çox hissəsini torpaq sahibinə verməli olurdular. “Vergi kimi nəzərdə tutulan həmin pay məlum miqdarda olurdu. Burada əsas meyar kimi su, qoşqu heyvanı, xış və toxum götürülürdü. Ərbab rəiyyətin ixtiyarına verdiyi torpaq üçün həmin beş əkin vasitəsi nisbətində kənd təsərrüfatı məhsullarına şərik olurdu... Əlavə olaraq, ərbab kəndlilərin toyuq, yumurta, yağ, pendir və digər ağırtı məhsullarına pul ödəmədən ortaqlıq olurdu” (2, s. 96). Kəndlilər hasilat üçün hökumətə də ağır vergi ödəməli olurdular. Başqa sözlə bəhs olunan dövrdə İran və Azərbaycan kəndlərində ərbab-kəndli münasibətlərində orta əsr qanunları hakim idi. “Bu sistemdə maliyyə və əkin

vasitələri olmayan kəndlərə ərbab investisiya imkanları yaratmaqla, dəllallar isə bank funksiyasını həyata keçirməklə kəndli əməyinin nəticəsini mənimsəyirdilər” (2, s. 97).

Təzəcə Məşrutə İnqilabından (1905-1911) çıxmış ölkə iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. I Dünya müharibəsinin başlanması və ölkənin xarici qüvvələr tərəfindən işğalı kənddəki iqtisadi durumu daha da ağır vəziyyətə saldı. Belə ki, “I Dünya Müharibəsində İran ərazisi iki blok (“Antanta” və “Üçlər İttifaqı” H.S.) arasında müharibə meydanı olmuşdur və bu müharibə İran iqtisadiyyatına dəhşətli zərbə vurmuşdur. İranın çox bölgələri xarici qoşunların tapdağı altında səhralığa çevrilmiş, onlarla şəhər dağıdılmış, yüzlərlə kənd məhv edilmişdi. Bütün müharibə ərzində ərazidə olan xarici qoşunlar İranın daxili resurslarının və ərzaq ehtiyatının hesabına təmin olunurdular. Mənbələrdən məlum olur ki, İngiltərə həmin dövrdə İranda öz qoşunu üçün ehtiyat ərzaq anbarları yaratmışdı. Bunların və baş vermiş quraqlığın nəticəsində 1917-ci ildə ölkədə dəhşətli aclıq və epidemiya başlamışdı. Aclıqdan və xəstəlikdən yüzlərlə insan həlak olurdu. Hakim dairələr aclığın qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmürdülər. Çörəyin qiyməti 12-15 dəfə qalxmışdı. İnsanlar möhtəkiirlərin taxılın qiymətini artırmaq əməllərindən əziyyət çəkirdi. Daxili ticarət zəifləmiş, əhalidəki alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşmüş, işsizlik baş alıb gedirdi” (4, s. 82).

Bir tərəfdən xarici qoşunların ölkəni işğal etməsi, digər tərəfdən Məşrutə inqilabından sonra ölkədə mövcud olan özbaşnalıq, üstəlik xarici qoşunların yaratdığı bir çox çətinliklər ölkənin istehsal, ixracat və idxalatına da mənfi təsir göstərirdi. Belə ki, “İrandan kənd təsərrüfatı mallarının ixracı kəskin şəkildə aşağı düşmüşdü. 1913-1914-cü illərlə müqayisə 1917-1918-ci illərdə quru meyvənin ixracı 70 milyon qrandan 48 milyona düşmüşdü. Pambıq ixracı 83 milyon tondan 24 milyona, düyü 41 milyondan 20 milyona qədər azalmışdı. 1917-ci ildə İranda aclıq və yatalaq epidemiyası başlamışdı” (5, s. 262). Döyüşlərin gətirdiyi bölgələrdə, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində vəziyyət daha da ağırlaşdı. “Xüsusilə də döyüş əməliyyatlarının gətirdiyi bölgələrdə əkinçilik və irriqasiya sistemləri məhv olmuşdu. Kənd təsərrüfatı o qədər zəifləmişdi ki, əhali kütləvi şəkildə kəndləri tərk edir və şəhərlərə axışırdı” (4, s. 295). Yaranan ağır vəziyyət nəticəsində kəndləri və bölgələri əhalinin tərk etməsi kütləvi şəkil almışdı. Elə yerlər var idi ki, əhali bölgəni kütləvi tərk etdiyindən orada insan yaşamırdı.

İqtisadiyyatın elə bir sahəsi yox idi ki, orada ciddi tənəzzül olmasın. Dövlət nəzarətinin zəifləməsi və qanunların işləməməsi ölkədə ciddi hərc-mərcliyə gətirib çıxarmışdı. Bunun nəticəsində “maliyyə vəziyyəti iflasla üzləşmişdi. Gömrükdən rüsum və vergi toplanılması bərhad vəziyyətə düşmüşdü. Bir çox yerlərdə, daha çox da ucqarlarda yolkəsən, adam soyan quldur dəstələri əhalini narahat edirdi. Onlar çox vaxt ticarət yollarını bağlayır və ticarət karvanlarını soymaqdan belə çəkinmirdilər. Bəzi bölgələrin valiləri bir çox vaxt hətta şah hökumətinin göstəriş və əmrilərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırırdılar” (5, s. 262).

Yaranan hərc-mərclik, böhran və ölkənin işğalı İranın iqtisadiyyatını iflic hala salmışdı. Bütün bunlar təbii olaraq dövlət büdcəsinə də mənfi təsir göstərirdi. “Hökumət büdcəni nizamlamağa cəhd etsə də, heç bir nəticə əldə olunmurdu. İqtisadi durumu ağırlaşdıran bir səbəb də xarici borcların həddindən artıq artması idi. İngiltərə fürsətdən və mövcud durumdan istifadə edərək, şahənşah bankı vasitəsilə İranın bütün maliyyəsini öz əlinə keçirməyə müvəffəq oldu. İranın qızıl, gümüş və neft sənayesi ingilis müstəmləkəçilərinin əsas maliyyə qaynaqlarından birinə çevrilmişdi” (4, s. 295). I Dünya müharibəsinin son illərində İran və o cümlədən Cənubi Azərbaycan böyük iqtisadi sarsıntılarla üzləşmək zorunda qalmışdır. Bütün sahələrdə tənəzzül özünü göstərirdi. Ticarət əlaqələri belə dayanmış və bu sahədə acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Belə ki, “bir tərəfdən ərazisində müstəmləkəçi müharibənin getməsi,

digər tərəfdən Rusiya ilə ənənəvi xarici ticarətin dayandırılması İrani iqtisadi blokadaya salmışdı. İranın ticarət həyatı İngiltərənin inhisarı altına keçmişdi” (4, s. 295-300).

Müharibədən və ölkənin işğalından irəli gələn böhran ölkənin onsuz da zəif inkişaf etmiş sənaye sahələrinə də öz təsirini göstərirdi. “Ölkənin kustar sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələr ağır iqtisadi şərait içərisində yaşayırdılar” (6, s. 18). Bir sözlə, tədricən formalaşmaqda olan iqtisadi sistem müharibə və özbaşnalıq nəticəsində zəifləməkdə idi. Bu da hər sahəyə öz təsirini göstərmişdi. “Daxili ticarət zəifləmiş, əkinçilik, sənətkarlıq və kiçik və orta burjuaziya tam iflasa uğramışdı”.

İranda ingilis, rus və türk qoşununun apardığı əməliyyatlar da iqtisadi tənəzzülə səbəb olmuşdu. “İran müharibədə özünü bitərəf elan etsə də, onun ərazisi müharibə aparən ölkələrin işğalı altına düşdü və bu, ölkənin onsuz da geri qalmış iqtisadiyyatına, maliyyə vəziyyətinə daha ağır təsir göstərdi. Ölkədə ərzaq qıtlığı və bahalıq imkansız ailələri taqətdən salır, işsizlik, yoxsulluq gündən-günə artırdı” (7, s. 179).

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanı işğal etməsi bu regionun iqtisadi münasibətlərinə də öz təsirini göstərmişdi. “Cənubi Azərbaycanın əksər ticarət mübadiləsi çar Rusiyası ilə həyata keçirilirdi. Ruslar Cənubi Azərbaycanda istehsal olunan xammalın və quru meyvələrin yaxşı ən müştərisi hesab edilirdi və bu mallar Culfa yolu ilə Rusiyaya ixrac edilirdi. Lakin I Dünya müharibəsinin başlaması xarici əmtəələrin bahalaşması və qıtlığına səbəb oldu. Həmçinin yollarda təhlükənin artması üzündən ixracat azaldı. Digər tərəfdən isə Şərəfxana-Culfa arasındakı nəqliyyat vasitələri və qatar rus soldatları və hərbi təchizatın daşınması məqsədilə istifadə edilməyə başladı. Tacirlər isə vəziyyətin sabit olmamasına görə ixracat mallarını almaqdan qorxurdular. Nəticədə alver və mal mübadiləsi olduqca aşağı düşdü (7, s. 133). Təbii ki, bunlar müharibə illərində Güney Azərbaycanda vəziyyətin daha da ağırlaşmasına səbəb oldu. Üstəlik rusların talançılıq siyasəti əhalini ağır vəziyyətə salmışdı. “Hələ müharibə ərəfəsində Güney Azərbaycana soxulmuş rus qoşunları buradakı ərzağı və müharibə üçün lazım olan bütün vəsaiti daşıyıb apardığından Azərbaycan iqtisadiyyatı daha yoxsul vəziyyətə düşmüş, əhali qıtlıq və bahalıqla üzləşməli olmuşdu. İranın bitərəflik mövqeyinə əsaslanan azərbaycanlılar rus qoşunlarının ölkədən çıxıb getməsi və Azərbaycan iqtisadiyyatının talan olunması əleyhinə dəfələrlə mübarizəyə qalxmağına baxmayaraq, şahlıq səltənətindən himayə görən ruslar bu yerlərdə öz mövqelərini və hökmranlıqlarını möhkəmlətməyə çalışırdılar. Təbii olaraq bu vəziyyət müharibədə “Antanta” blokuna qarşı vuruşan “Dördlər İttifaqı”nı və onun üzvlərindən biri olan Osmanlını narahat etməyə bilməzdi.” (7., s. 179-180)

Cənubi Azərbaycanda xüsusilə 1917-ci ildə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə səbəb olan amillərdən biri Rusiya manatının məzənnədən düşməsi idi. Belə ki, rus manatının qiyməti müharibə illərində sabit qaldı. Əhalinin əksəri nağd pulunu rus manatına çevirmişdilər. Urmiya bazarında “mal mübadiləsi yerinə əhali manat alveri ilə məşğul olurdu. Kiçik dəllallar isə manatı toplayıb böyük valyuta alverçilərinə satırdılar. Bazarın rastalarından biri (Şücaüddövlə sarayı) manat alveri üçün ayrılmışdı. Rus manatı burada hərrac yolu ilə alınıb-satılırdı” (8, s. 133). Lakin xüsusilə Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra rus manatının da gün-gündən dəyərdən düşməsi əhalinin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olurdu. Rus manatı hər gün öz dəyərini itirib, qiyməti 2 riala endi. Beləliklə “pul qazanmaq məqsədilə sandıq-sandıq rus manatı toplayan tacirlər iflasa uğradı” (9., s. 462). Bu da Cənubi Azərbaycanda iqtisadi vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxardı.

Rus manatının dəyərdən düşməsinin digər fəsadlarından biri də rus zabitlərinin Cənubi Azərbaycan şəhərlərində əhali ilə alver etməsində özünü göstərirdi. Belə ki, rus soldatları

əhalini qorxutmaq və hədələməklə qiymətdən düşmüş rus manatını əhaliyə əvvəlki qiyməti ilə yəni 5-6 manata verib mal alır, pulun qalığını isə İran pulu ilə alırdılar. Bu isə azərbaycanlılar üçün bir neçə qat zərər hesab edilirdi. Belə ki, tacir və satıcılar hətta razı idilər ki, soldatlara istədiklərini pulsuz versinlər. Çünki verdikləri manatın qalığını da qat-qat bahasına alırdılar. Beləliklə, satıcı və tacirlər onlara mal satarkən pulun qalığını da öz ciblərindən ödəməli olurdular. (10, s. 339)

Yəmin əd-Dövlə və Etimadüddövlənin vali olduğu dövrdə bazar adamları və tacirlər müəyyən miqdarda vəsait toplayıb dövlət və konsulluq vasitəsilə soldatlara vermək istəmişdirlər ki, həmin pul vəsaiti manatın qiymətdən düşməsi üçün kompensasiya hesab edilsin və bazarda, dükanda əsnafla qalmaqla yaratmasınlar. Lakin hakimiyyətdə olan Müəzz əd-Dövlə bu işə razılıq verməmişdi. Soldatlar da bu işdən məyus olub düşmənçilik üçün bəhanə axtarırdılar. (10, s. 339) Yaranan hərc-mərclikdən istifadə edən rus qoşunu Cənubi Azərbaycanın əksər şəhərlərinin bazarlarını talamağa başladılar. "Özlərinin ölkədən getməli olduğunu bildikləri üçün əhaliyə qarşı hər növ zülmədən çəkinmirdilər. Əvvəlcə Urmiya bazarını yandırır, dükənləri qarət etdilər" (11, s. 585). Belə ki, cümə günü 6 iyul 1917-ci il günorta çağı bir qrup silahlı kazak və soldat bazara axışır atəş açmağa başladı. Möhsün xan adlı şəxs kazak ruslar tərəfindən açılan atəş nəticəsində qətlə yetirilib, Məşədi Əli adlı şəxs isə yaralandı. Əhali qorxudan bazardan və küçələrdən qaçır evlərinə sığındılar. Küçə və bazarda heç kimsə qalmadı və heç kim evdən çıxmağa cürət etmirdi.

Əhalinin bazarı tərk etdiyini görən soldatlar və kazaklar tacirlərin, sərrafların, zərgərlərin və parça dükənlərinin, antik mallar satılan mağazaların qapısını sındırır, əllərinə keçən qızıl, pul və qiymətli əşyaları qarət etdilər. Hətta ağır əşya və malları rus maşınları və arabaları ilə apardılar. Sonda isə bazara neft və benzin töküldülər. Bazar və onun bütün qolları o qədər əzəmət və sərvətlə bir yerdə bir saat ərzində yanır külə döndü. Bu məsələ ilə bağlı rus konsulu öz əsərində yazır: "... Urmiyada təxminən səksən min rus soldatı yerləşmişdi. Onlar yaxşı yeyib, istirahət edirdilər. Onların əsas işi bu şəhərin kasıb bazarını gündə üç dəfə qarət etmək idi. Qarət edilən malları, hətta özlərinin hərbi geyimini, çəkmələrini, müharibə üçün ehtiyatı və nəhayət tüfəng və patronlarını da satırdılar". (10, s. 339)

Rus qoşunları Urmiya bazarından sonra Cənubi Azərbaycan qərb hissəsinin digər bazarları, o cümlədən Xoy şəhərinin bazarı və Salmasın dükən və mağazalarını yandırır, gözəl binaları yerlə-yeksan etdilər. Salmasda böyük xəsarətə məruz qalan çarəsiz əhali qorxudan bir müddət evdə gizlənməli olmuşdular. Rusların məqsədi Salmasda əhalinin evlərini yağmalamaq idi. Ona görə də, bir ay müddətinə əhali hər gecə səhərə kimi oyaq qalıb, evlərini qoruyurdular... Lakin rusların əslində yerlərdəki nümayəndələri qismində çıxış edən ermənilər və cilolar (aysorlar H.S.) həmin evləri yerli-dibli dağıtdılar. (11, s. 585)

Urmiya və Salmasdan sonra ruslar Xoy şəhərinin də bazarını talayıb yandırdılar. Bu məqsədlə onlar 1917-ci il dekabr ayının 6-da ilk öncə Xoy bazarında atışma yaratdılar, bir neçə istiqamətə güllə atmağa başladılar. Daha sonra həmin atışmanı bəhanə edib, bütün Çarsu və bazara qarovul qoydular. Onlar dükən sahiblərinin bazardan çıxardılar. Əhali isə qarovulları görüb elə bildilər ki, həqiqətən də onlar bazarı mühafizə etmək istəyirlər və dükənlərini bağlayıb öz evlərinə getdilər. Gecə düşən kimi soldatlar dükənlərin qapısını bir-bir sındırır nağd pul və müxtəlif əmtəə, bahalı mallar, parça və məhsulları talayıb apardılar. Onlara lazım olmayan məhsulları isə dağıdıb yerə tökdülər.

O böyüklükdə bazardan bir dükan da salamat qalmamışdı. Ruslar bununla da kifayətlənməyib bazarın müxtəlif yerlərinə nasosla benzin töküüb və güllə ataraq bütün bazarı yandırdılar. (9, s. 459)

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsində böyük şəhərlərin bazarlarının yandırılması da bölgənin iqtisadi vəziyyətini bir az da pisləşdirdi. Bu bölgədə “yaranmış qeyri-sabit vəziyyət, rusların, onların əlaltısına çevrilən erməni və aysorların talanları və törətdiyi qətləmə nəticəsində əhali buğda və digər məhsullarını əkə bilməmişdilər. Əkdikləri məhsullar da 1918-ci ildə baş verən qətləmə və qarət nəticəsində məhv oldu və əkinçilər heç bir məhsul götürə bilməmişdilər. Eyni zamanda həmin il də quraqlıq keçmişdi. Maldarların və kənd əhalisinin mal-heyvanları isə əvvəl ruslar, daha sonra isə erməni və aysor qoşunu tərəfindən talanırdı. Qaçaq ermənilər kəndlərə hücum edib, qətl törətməklə yanaşı kəndlilərin mal-qarasını və ərzaq ehtiyatını da talayırdılar. Nəticədə bölgədə qıtlıq və bahalıq yarandı”. (8, s. 117)

Urmiyada qətləmədən sonra ərzaq bahalaşdı. “Kəndlər boşaldı və kəndlilər Urmiya şəhərinə qaçmağa və küçələrdə qalmağa başladı. Qış fəslinin hər günündə kəndlilərin çoxu məscid və küçələrdə aclıq və soyuqdan ölürdülər.

Qiyməti 3 tümənə olan bir qəfizə (Urmiyada 16 kq bir puda və on puda bir qəfiz və ya cəval deyirdilər) buğdanın qiyməti 80-100 tümənə qalxdı. Heç bu qiymətə də buğda tapılmırdı. Buğda və unun qiymətinin qalxması ilə paxlalı bitkilərin, kişmişin və s. qiyməti kəskin şəkildə artmışdı. Xristianlar aclıqdan ölənlərə də rəhm etməmişdilər. Urmiya əhalisi gecələri xristianların qorxusundan yata bilmirdi. Ailələrin çoxu 24 saatda bir dəfə də yemək yeyə bilmirdilər. Qış fəslində və şaxta əhalinin çölə gedib otlarla qidalanmasına da mane olurdu” (12, s. 507).

Bu zaman şəhərin küçə və bazarlarında bir qrup ac və lüt insan peyda olmuşdu. Bu insanlar kiminsə əlində çörək və ya başqa hər hansı bir ərzaq gördükdə, xüsusən də bu şəxs qadın, qoca və ya uşaq olduqda zorla əlindən alırdılar. Hər çörəkçi dükanının qarşısında bir neçə nəfər keşik çəkirdi ki, dükanı ac-yalavacların hücumundan qorusun (13, s. 125).

Kəndlər tamamilə qarət olunmuşdular. Cilolar (aysorlar - H.S.) silah-sursat axtarmaq bəhanəsi ilə müsəlmanların evinə hücum edib nə istəyirdilərsə edirdilər (13, s. 125).

Erməni və aysorların törətdiyi qətl-qarət nəticəsində 1918-ci ildə köçkünlər kütləsi yaranmışdı. Qaçqınlıq nəticəsində yaranan antisanitariya şəraitində yoluxucu xəstəliklər geniş şəkildə yayılıb, əhalinin kütləvi qırğına səbəb oldu. Belə ki, “Salmasdan Xoya erməni-aysor hücumu nəticəsində didərgin düşən əhalinin gəlməsi ilə Xoy şəhərində yatalaq xəstəliyi yayılmışdı. Havanın istiləşməsi isə bu vəziyyət daha da kəskinləşdi və 1918-ci ilin yay ayına qədər xəstəlik ciddi tələfata səbəb oldu. Demək olar ki, xəstəsi olmayan ev qalmamışdı. Şəhəri dörd hissəyə böldülər və dörd həkimin hər biri şəhərin bir hissəsinin xəstələrinə baxırdı. Həkimlərin göstərişi ilə hamamlar bağlandı və meyvə yemək qadağan edildi. Bir gün də şəhərin pişnamazlarından 2 nəfər hacı Mir Məhəmmədhüseyn Kuhkəməri və Ağaçeyx Əliəkber, əhalinin bir hissəsini Çurs darvazasından xaric Müsəllaya (namaz qılınan yer) apardılar və onlara xütbə oxudular. Əhali ağlayıb tövbə etdi və yoxsullara kömək üçün pul topladı, lakin xəstəlik can almaqda davam edirdi.

Molla Cəfər Xoyi yazır: “Xoy əhalisinin üçdə ikisi öldü. Salmasdan gələn 40 min nəfər didərgindən 10 min nəfəri belə diri qalmadı. Cənazələri yollar, küçələr və məscidlərdən arabalarla çəkib aparırdılar. Cənazələrin çoxluğundan qüsl və kəfən etmədən onları çuxur yerlərdə basdırırdılar. Şəhərin tanınmış əhalisindən ölənlərdə, dörd hambal cənazəni

qəbiristanlığa aparırdı. Qonşunun qonşudan xəbəri olmurdu. Ölülərə hörmət də qalmamışdı. Cənazələr küçələrdə düşüb qalmışdı, evlərin qapıları bağlı qalmışdı” (9, s. 479).

Erməni və aysorların Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırında ölənlərdən əlavə, məhz həmin qüvvələrin və onların himayədarı rusların Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində yaratdığı müharibə şəraiti nəticəsində yoxsulluq, qıtlıq, bahalıq və yoluxucu xəstəliklər yarandı. Bu hadisələr nəticəsində 1918-ci ildə ümumilikdə 200 minə azərbaycanlı həyatını itirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ş.Tağıyeva, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İranda torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları, Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1964, 246 səh.
2. آذربایجان در اوایل دوره پهلوی (بر اساس گزارش محرمانه سال 1927 به ارتش ترکیه)، ترجمه: دکتر توحید ملک زاده، 128 صفحه.
3. Ş.A.İbrahimov, İran kommunist partiyasının yaranması, Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1963, 260 səh.
4. «Современный Иран», издательства Академии Наук СССР, Москва, 1957, ответственный редактор Б. Н. Заходер, 715 стр.
5. М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, государственное издательство Политической литературы, Москва, 1952, 467 стр.
6. Əvəz Həbibov, Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı (1914-1918-ci illər), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1988, 117 səh.
7. Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli, Səməd Bayramzadə, Güney Azərbaycan, Orxan Nəşriyyatı, Bakı 2000, 514 səh.
8. محمد تمدن، اوضاع ایران در جنگ اول یا تاریخ رضائیه، تهران، 1350، موسسه مطبوعاتی تمدن، 444 ص.
9. محمد امین ریاحی، تاریخ خوی (سیر تحولات اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران طی قرون)، تهران، 1378، انتشارات طرح نو، 602 ص.
10. حسن انزلی، اورمیه در گذر زمان، چاپ دوم با بازبینی و افزودنی ها، انتشارات داستان، تهران 1384، 926 ص.
11. تحولات غرب آذربایجان به روایت اسناد مجلس شورای اسلامی، دوره های سوم تا پنجم، به کوشش علی ططری، رحیم نیکبخت، تهران، 1390، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، 735 ص.
12. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، 1348 چاپ اول، 1017 ص.
13. Tohid Məlikzadə Dilməqani, Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində - soyqırım, tərcümə: C.Mirzəyeva, Bakı, 2010 Bakıçap edvi, 259 səh.

XASAN ALI OGLU SAFARI*Диссертант отдел «Южный Азербайджан» Института
Востоковедение имени академик З.М.Бунятова НАНА**E-mail: hseferiaz@yahoo.com***СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ В РЕГИОНЕ ПЕРЕД
ГЕНОЦИДОМ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 1918 ГОДУ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Социально-экономическое состояние в регионе перед геноцидом азербайджанцев в 1918 году в Южном Азербайджане было весьма удручающим. Причиной этого служили провокации, устраиваемые в регионе западными странами во главе с царской Россией. Именно в результате провокаций царской Россией и стран Запада, организации ими армян и айсоров против азербайджанцев и грабежа азербайджанцев русскими и армянами, в регионе царил экономический упадок. Что послужило причиной невзгод населения от голода и бедности перед геноцидом, и возможностям армян для повальных грабежей.

HASAN SAFARI ALI OGLU*Institute of Oriental studies Named after Academician Z. M. Bunyadov,
Candidate for a degree at the department of "South Azerbaijan",
Azerbaijan National Academy of Sciences Azerbaijan republic***SOCIO-ECONOMIC SITUATION ON THE EVE OF THE GENOCIDE
COMMITTED AGAINST AZERBAIJANIS IN SOUTH AZERBAIJAN IN 1918**

The socio-economic situation on the eve of the genocide committed against Azerbaijanis by Armenians in South Azerbaijan in 1918 was quite miserable. The reason for this was the "Western powers" diversions in the region, including the Tsarist Russia. There was an economic decline in the region in the result of provocations tsarist Russia and the Western countries, organization Armenians and Aysors against Azerbaijanis, and eventually plunder of Azerbaijanis by Russians and Armenians. Those caused population suffer from hunger and poverty before the genocide and created great plunder opportunities by Armenians.

*Rəyçilər: i.ü.f.d. Ə.Rəhimli, t.e.d. A.İskəndərov**AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu Cənubi Azərbaycan
şöbəsinin 20 iyun 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür
(protokol №3).*